

OPEN ACCESS

Przeszość Demograficzna Polski 43 (2021): 61–91*Poland's Demographic Past* 43 (2021): 61–91

ISSN (print): 0079-7189

ISSN (online): 2719-4345

DOI: 10.18276/pdp.2021.43-03

Zdzisław BudzyńskiORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8000-4498>

Uniwersytet Rzeszowski, Kolegium Nauk Humanistycznych

email: tsbudzyn@wp.pl**Jolanta Kamińska-Kwak**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5118-8459>

Uniwersytet Rzeszowski, Kolegium Nauk Humanistycznych

email: jolak62@o2.pl

Polsko-ukraińskie związki mieszane w Przemyślu według grekokatolickich rejestrów zapowiedzi przedślubnych z lat 1913–1924

Polish-Ukrainian mixed relationships in Przemyśl in the breakthrough of eras according to the Greek Catholic registers of premarital announcements from the years 1913–1924

Abstrakt

Podstawę źródłową artykułu stanowi księga zapowiedzi przedślubnych parafii katedralnej obrządku grekokatolickiego w Przemyślu za lata 1913–1924. Obejmuje ona 1296 rejestrów par narzeczeńskich, z których niemal połowę stanowiły związki egzogamiczne (mieszane obrzędowo), prawie w całości ukraińsko-polskie. Rejestry zawierają porównywalne ze sobą elementy treści. Szczegółowe dane osobowe obojga naręczonych podają

Abstract

The base research source for the article are the registers of premarital announcements from the years 1913–1924. It contained 1296 register of engaged couples, nearly half of which were exogemic (mixed denominations), mostly Polish-Ukrainian. The mentioned registered are (for the most part) comparable. The personal data of the couples and their parents, place and date of birth, place of inhabitancy and religion and specific denomination. They also

personalia ich i ich rodziców, miejsce i datę urodzenia, miejsce zamieszkania, stan cywilny, status społeczno-zawodowy oraz obrządek lub wyznanie. Rejestry zawierają też liczne odwołania do dokumentów i zaświadczeń przedstawionych wcześniej przez narzeczonych w kurii eparchialnej. Zakres treści rejestrów jest bogatszy niż późniejszych zapisów w księdze poślubionych. Rejestrują one dokładnie zjawisko związków mieszanych *in statu nascendi*, czyli w momencie formowania się związku, podjęcia starań o zawarcie ślubu, w tym przygotowania stosownej dokumentacji i złożenia przysięgi, potwierdzonej obecnością świadków i podpisem na protokole egzaminu przedślubnego. Księga zapowiedzi obejmuje także pary narzeczęńskie, które zrezygnowały później ze ślubu oraz pary, które zgodnie z obowiązującym prawem otrzymały sakrament w kościele parafialnym panny młodej, pozostającej w obrządku łacińskim. Księga jest materialnym świadectwem fenomenu społeczno-religijnego, jakim w dawnej Rzeczypospolitej były na Kresach południowo-wschodnich polsko-ukraińskie małżeństwa mieszane.

Słowa kluczowe

Przemyśl, Galicja, lata 1913–1924, księga zapowiedzi przedślubnych, parafia katedralna obrządku grekokatolickiego, statystyka rejestrów przedślubnych, ukraińsko-polskie związki egzogamiczne (mieszane obrządkowo)

contain links and summaries of different documents and certificates produced by the eparchial curia. The contents are richer than the later marital books. They register in detail the state of mixed relationships *in statu nascendi*, at the moment of their forming, making preparations for the wedding and gathering the needed documentation and taking the vow among witnesses, along with the signature on the document. The personal range is also much wider, because the registers also contained mentions of engagements that were cancelled and couples, that received the sacrament in the temple of the female betrothed, in the Roman Catholic denomination. The books present the social and religious phenomenon in the form of mixed Polish-Ukrainian marriages in the frontier territories of the Rzeczpospolita.

Keywords

Przemyśl, Galicja, years 1913–1924, books of premarital announcements, premarital statistic registers, the cathedral parish of the Greek Catholic denomination, Polish-Ukrainian exogamic (mixed denominations) relationships

Historyczny Przemyśl od wczesnego średniowiecza aż do końca epoki nowożytnej (1918) odgrywał ważną rolę w dziejach południowo-wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej. Był drugim po Lwowie ośrodkiem władzy politycznej i religijnej (stolica diecezji rzymskokatolickiej i prawosławnej, później unickiej)

i dużym miastem na prawie niemieckim, zamieszkałym przez specyficzne dla pogranicza nacje. Stan taki przetrwał czasy zaboru austriackiego, dopiero upadek monarchii austro-węgierskiej w 1918 roku podkopał status administracyjny i pozycję miasta w regionie; ostatecznie został on pogrzebany w 1945 roku z chwilą wytyczenia nowej, pojałtańskiej granicy państwowej. Okres międzywojenny stanowi ostatni etap funkcjonowania miasta jako wielokulturowego ośrodka, zasiedlonego przez trzy silne wspólnoty narodowościowe (polską, ukraińską i żydowską), posiadające odrębne instytucje życia religijnego i politycznego, nierzadko ze sobą skonfliktowane lub izolujące się od otoczenia (Żydzi); a jednocześnie – w przypadku społeczności polskiej i ukraińskiej – wchodzące ze sobą w głębokie relacje rodzinne.

Tej ostatniej odsłonie lokalnego życia społecznego poświęcona jest niniejsza praca, stanowiąca część planu badań demograficzno-historycznych prowadzonych w ostatnich latach w Instytucie Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Badania obejmują wybrany ośrodek, w którym zjawisko wielokulturowości stanowiło fundament funkcjonowania gminy miejskiej niemal od momentu jej powstania. Nie bez znaczenia jest fakt, że do dziś zachowała się solidna dokumentacja źródłowa, pozwalająca odtworzyć model lokalnego życia społecznego w miarę dokładnie i wiernie. Swoistą forpoczta projektu stała się rozprawa doktorska Marcina Dumy, wykorzystującego w swoich badaniach zasoby akt metrykalnych z terenu miasta z lat 1918–1939, dziś objęte restrykcjami administracyjnymi¹. Kolejne przedsięwzięcie z tego cyklu, sygnowane nazwiskami Zdzisława Budzyńskiego i Jolanty Kamińskiej-Kwak, objęło nieznaną dotąd spis mieszkańców Przemysła z 1918 roku. Badania tych autorów stanowiły główną podstawę informacyjną już opublikowanych dwóch prac, dotyczących samego spisu jako źródła demograficznego² oraz ruchu wędrownego ludności miasta³. Podstawę źródłową obecnej publikacji stanowią rejestry zapowiedzi przedślubnych, a więc akta wykorzystywane dotąd niezmiernie rzadko w badaniach demograficzno-historycznych, a odniesieniu do obu diecezji przemyskiej w ogóle pomijane.

Ostatni przegląd wykorzystania rejestrów metrykalnych w badaniach nad rodziną zawierają prace opublikowane w zbiorowym dziele pt. *Struktury*

---

¹ Marcin Duma, *Ludność Przemysła w okresie 1918–1939 (w świetle akt metrykalnych)* (rozprawa doktorska, Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, 2018).

² Zdzisław Budzyński, Jolanta Kamińska-Kwak, „An Unknown Census of the Population of Przemyśl from mid-1918: A Primary Source Analysis (Nieznany spis ludności Przemysła z połowy 1918 r. Studium źródłoznawcze)”, *Przeszłość Demograficzna Polski*, 41 (2019): 209–231.

³ Zdzisław Budzyński, Jolanta Kamińska-Kwak, „Mieszczanie rodowici i migranci. Ruch wędrowny ludności Przemysła (według spisu mieszkańców z połowy 1918 r.)”, *Galicja. Studia i materiały* 6 (2020): 85–118.

*demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*⁴. Interesującego nas tematu dotyczy bezpośrednio zamieszczona w nim praca Piotra Rachwała⁵, co zwalnia nas z obowiązku szczegółowego przedstawiania stanu badań. Gwoli ścisłości należy jednak za tym autorem odnotować istotną rolę porównawczą monografii trojga krakowskich historyków poświęconej mieszkańcom Lwowa⁶. Łączy ją z przemyskim ośrodkiem ta sama historia rozwoju demograficzno-historycznego i okres badań, dzieli natomiast rodzaj zastosowanego kwestionariusza badawczego, metoda analizy i wykorzystana baza informacyjna, opierająca się w odniesieniu do Lwowa wyłącznie na ówczesnych publikacjach statystycznych. Dodajmy jeszcze, że ostatnie lata przynoszą edycje źródłowe cennych ksiąg zapowiedzi przedślubnych, związanych z terenem Kresów południowo-wschodnich (Łuck, Kutry)⁷.

Rejestry zapowiedzi przedślubnych (*libri bannorum*) mają w Kościele katolickim długą i ustaloną tradycję. W rozporządzeniach i archiwach kościelnych są wymieniane tuż po trzech seriach podstawowych ksiąg metrykalnych (urodzonych, poślubionych, zmarłych). Ogłoszony niedawno inwentarz ksiąg metrykalnych najbliższej Przemysłowi archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego sytuuje je w drugiej grupie spisów wiernych, wraz z protokołami przedślubnymi, księgami bierzmowanych, chorych i dysponowanych na śmierć oraz spisów dusz⁸. Podobnie traktuje je autorka inwentarza zespołu tej samej archidiecezji, przechowywanego obecnie w zasobie Archiwum Akt Dawnych w Warszawie⁹. Oba inwentarze potwierdzają, że większość lwowskich rejestrów zapowiedzi przedślubnych zaczyna się w okresie drugiej reformy metrykalnej¹⁰ zaprowadzonej

---

⁴ Piotr Guzowski, Cezary Kukło (red.), *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów* (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2014).

⁵ Piotr Rachwał, *Rodzina greckokatolicka na ziemiach polskich do II wojny światowej. Stan badań*, w: Guzowski, Kukło, *Struktury*, 79–92.

⁶ Konrad Wnęk, Lidia A. Zyblikiewicz, Ewa Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa w l. 1857–1938* (Kraków: Societas Vistulana, 2006).

⁷ Maria Dębowska (oprac.), *Księga zapowiedzi łacińskiej parafii katedralnej w Łucku 1782–1826* (Lublin: Miejska i Powiatowa Biblioteka Publiczna w Kolbuszowej, 2013); Franciszek Wasyl (wyd.), „Ormianie w świetle zapowiedzi przedmałżeńskich rodzimej parafii w Kutach, cz. 1 (1860–1914)”, *Krakowskie Pismo Kresowe* 8 (2016): 93–267.

⁸ Mariusz Leszczyński (oprac.), *Inwentarz ksiąg metrykalnych Archiwum Abpa Eugeniusza Baziaka w Krakowie* (Kraków, 2019), dostęp kwiecień 2021, inwentarz_ksiag_metrykalnych_-_2019.pdf, 2.

⁹ Dorota Lewandowska (oprac.), *Akta parafii wyznania rzymskokatolickiego z archidiecezji lwowskiej, lata: 1601–1685, 1740–1951*.

¹⁰ W archiwum abpa Baziaka zachowały się starsze rejestry dla miasta Brody (1689–1699), Lewandowska, *Akta* [...], *lata: 1601–1685, 1740–1951*, zespół nr 303, 20.

w monarchii habsburskiej przez cesarza Józefa II (1783–1784)¹¹. Nie inaczej jest w przypadku metrykaliów przechowywanych w Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemysłu¹², skąd pochodzi sygnalizowana w tytule księga zapowiedzi przedślubnych stołecznej parafii katedralnej¹³. W archiwum zachowały się ponadto starsze rejestry zapowiedzi przedślubnych, obejmujących okres zaboru austriackiego¹⁴ oraz późniejsza kontynuacja tej formy akt metrykalnych prowadzonych w miejscowej parafii katedralnej jeszcze w 1947 roku, już po likwidacji biskupstwa (1946)¹⁵.

Przemyska księga zapowiedzi przedślubnych obejmuje najpierw krótki (roczny) okres tuż przed wybuchem I wojny światowej (1913/1914), następnie całą wojnę (1914–1918), a później sześć powojennych lat (1919–1924), gdy miasto wróciło do odrodzonego państwa polskiego. Wybór akurat tej księgi jako przedmiotu badań uzasadniają istotne zmiany społeczne, jakie dokonały się w Przemysłu po klęsce Austro-Węgier i w początkowej fazie funkcjonowania ośrodka po odzyskaniu niepodległości. W okresie austriackim księga stanowiła samoistne źródło informacji, natomiast w późniejszych, polskich czasach pozwoliła uzupełnić i zweryfikować ustalenia wspomnianego M. Dumy, który natrafił na spore luki źródłowe w przemyskiej bazie metrykalnej (rejestracji ślubów) w odniesieniu do społeczności greckokatolickiej¹⁶. Jak się okazuje, różnice w treści były znaczne, ponieważ rejestry zapowiedzi obejmują wszystkie pary narzeczeńskie przygotowujące się do sakramentu małżeństwa, lecz część z nich wzięła później ślub poza cerkwią katedralną, a część już po zapowiedziach lub nawet w ich trakcie zrezygnowała z zawarcia małżeństwa. W takiej sytuacji rejestry przedślubne umożliwiają przeprowadzenie pogłębionych badań nad okolicznościami zawierania małżeństw, dając lepsze rozeznanie regionalnego rynku matrymonialnego, w tym specyficznych preferencji w doborze partnerów życiowych w społeczności greckokatolickiej oraz korelację tych zjawisk w przełomowym okresie, gdy

---

¹¹ Zapowiedzi stanowiły później istotną część austriackiego kodeksu cywilnego *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* (dalej: ABGB) (Wien, 1811), który w Galicji znany był w zaktualizowanym opracowaniu Maxymiliana Zatorskiego i Franciszka Kasparka jako *Powszechna księga ustaw cywilnych* (Cieszyn: Nakład Karola Malika, 1875). Ich rolę określono następująco: „Zapowiedzi zależą [sic!] na ogłoszeniu nastąpić mającego małżeństwa, z wyrażeniem imienia, nazwiska, miejsca urodzenia, stanu i miejsca zamieszkania obojga obluźbieńców” – Zatorski, Kasperek, *Powszechna księga*, rozdz. 2, § 70. Dalej opisano szczegóły procedury zapowiedzi, tamże, § 71–74, 83–88.

¹² Zasób Archiwum Archidiecezji Przemyskiej obrządku łacińskiego nie jest obecnie udostępniany badaczom.

¹³ Archiwum Państwowe w Przemysłu (dalej: APP), zespół nr 148, *Parafia Greckokatolicka w Przemysłu* (dalej: PGP), rps 243, *Zapysnyk opowidej [Księga zapowiedzi] 1913–1924*, ss. 399.

¹⁴ APP, zespół 148, PGP, rps 213–243 (1814–1918).

¹⁵ APP, zespół 148, PGP, rps 244–245 (1919–1947).

¹⁶ Duma, *Ludność*, 193.

życie prywatne przemysłań toczy się najpierw w cieniu wielkiego konfliktu światowego, a niebawem w trakcie następującej tuż po nim wojny polsko-ukraińskiej (1918–1919).

Rejestry zapowiedzi przedślubnych są obszerniejsze niż zapisy w księdze poślubionych, które notują tylko konieczne do stwierdzenia faktu przyjęcia sakramentu małżeństwa informacje. Najwidoczniej nie było też ustalonego odgórnie przez władze państwowe formularza zapisu, tak jak w przypadku trzech głównych serii akt metrykalnych. W zachowanym do dziś tomie 1 zapowiedzi za lata 1814–1830 używano ręcznie wykonanej tabeli, do której w czterech kolumnach wpisywano kolejno, w języku polskim przeplatany łaciną: numer porządkowy, „imiona i przezwiska ogłoszonych”, miesiąc i dzień zapowiedzi oraz adnotacje. W praktyce podawano też zawód (albo status społeczno-zawodowy bądź źródło utrzymania osób), miejsce zamieszkania wraz z numerem domu oraz stan cywilny i obrządek, czasem też wiek; w adnotacjach wpisywano ewentualne dyspensy udzielane przez Urząd Cyrkularny oraz lakoniczną informację o samym ślubie¹⁷. W dwóch kolejnych tomach zapowiedzi, za lata 1831–1835, 1836–1843, używano już tabeli drukowanej¹⁸. Zmiana formularza widoczna jest w księdze zapowiedzi zachowanej od 1852 do 1859 roku. Polegała ona rozdzieleniu informacji o obojgu narzeczonych, wprowadzeniu dodatkowych, obligatoryjnych informacji o miejscu ich urodzenia, zamieszkania i przynależności parafialnej, a adnotacje zostały zredukowane do krótkiej noty (*ślub się odbył / nie odbył*); językiem urzędowym stał się ukraiński (wówczas określany jako ruski)¹⁹. Kolejna zmiana niewygodnego skądinąd formularza nastąpiła jesienią 1873 roku. Nowy druk przyniósł nie tylko napisy w języku ukraińskim, ale co ważniejsze, ponowne scalenie informacji o narzeczonych w jednej kolumnie. Ten układ obowiązywał co najmniej do końca 1924 roku²⁰.

Księgi zapowiedzi w rzeczywistości były ostatnim produktem kancelaryjnym redagowanym przed zawarciem małżeństwa, bowiem kończyły okres urzędowego przygotowania narzeczonych do przyjęcia sakramentu małżeństwa, rejestrowanego później starannie w księdze zaślubionych. Jego początek wyznaczał tzw. egzamin przedślubny, sprowadzony w dużym stopniu do udzielenia odpowiedzi na szereg pytań dotyczących stanu cywilnego, statusu społeczno-zawodowego i źródła utrzymania²¹ oraz zgromadzenie i przedstawienie w kan-

¹⁷ APP, zespół 148, PGP, rps 233, *Protocollum bannorum ecclesiasticarum in ecclesia cathedrali ac parochiali Premisliensi rit. grec. cath. promulgatarum inhoatum in 1814 a.*, t. 1.

¹⁸ APP, zespół 148, PGP, rps 234, 235, *Protocollum*, t. 2–3.

¹⁹ APP, zespół 148, PGP, rps 236.

²⁰ APP, zespół 148, PGP, rps 238–243.

²¹ W zachowanych i udostępnionych online protokołach przedślubnych parafii katedralnej z lat 1891–1913 używano najpierw formularza zawierającego 17 szczegółowych pytań do narzeczonego

celarii cerkiewnej znacznej liczby dokumentów i rozmaitych poświadczeń. Stanowiły one załączniki do protokołu przedślubnego, którego podpisanie wiązało się z uruchomieniem procedury obowiązkowych trzech wspomnianych wyżej zapowiedzi²². Przemyska księga zapowiedzi zawiera liczne konkluzje i odesłania do dokumentów niemal w każdym z rejestrów, co dowodzi, że obowiązywała tu identyczna co we Lwowie procedura urzędowa²³.

Podstawowe elementy treści przemyskiej księgi zapowiedzi przedślubnych z lat 1913–1924 przedstawione są w główce drugiej kolumny. Za konieczne uznano w niej zapisanie: imienia i nazwiska obojga narzeczonych oraz ich rodziców, miejsca urodzenia, stanu cywilnego (*состояние*), wieku, miejsca zamieszkania (*місце обиталища*) i nazwy obrządku (wyznania). W praktyce zakres informacyjny rejestru był szerszy, co dla przykładu ilustruje zdjęcie wpisu w księdze zapowiedzi (ilustr. 1), poprzedzającego udzielenie ostatniego przed Bożym Narodzeniem ślubu w 1913 roku. Do małżeństwa przygotowywał się wówczas Jacenty (imię zapisane też alfabetem łacińskim jako Jacencius) Strenk z Sędziszowa, pow. Ropczyce, Polak obrządku łacińskiego, kawaler, zamieszkały w Przemysłu, oraz jego przyszła żona, Eufrozyna Brzezicka (ukr. Brezicka), obrządku grekokatolickiego (w rejestrze: ruskiego), panna, zamieszkała w tym samym mieście. Zapis dostarcza znacznie więcej informacji o obojgu narzeczonych ponad to, czego formalnie wymagały przepisy, w tym dokładne daty urodzin obojga i numery ich rodzinnych domów, zaznacza, że oboje byli dziećmi nieślubnymi, oboje zarabkowali, on jako robotnik najemny, ona w roli służącej, a wówczas zamieszkiwali w Przemysłu przy tej samej ulicy (Szpitalnej, on w domu pod nr 16, ona pod nr 10). Stosunkowo wąską kolumnę „dopisków” (*дописи*) gęsto wypełniały szczegółowe noty na temat złożonych dokumentów i zaświadczeń (metryki chrztów obojga, zaświadczenie o przeniesieniu Jacentego do rezerwy wojskowej, potwierdzenie zapowiedzi jego ślubu w parafii łacińskiej otrzymane z miejscowej Kurii Biskupiej oraz zgoda Kurii Eparchialnej na udzielenie Eufrozyne dyspensy od ogłoszenia ostatniej zapowiedzi). W końcowej części wpisu

---

i tyleż samo oddzielnie do narzeczonej oraz 5 pytań skierowanych do świadków; później liczba pytań do narzeczonych wzrosła do 18, a w okresie obejmującym badaną księgę zapowiedzi zredukowano liczbę pytań do narzeczonego do 12, a narzeczonej do 11 – APP, zespół 148, PGP, rps 214–221.

²² Autorka wspomnianego inwentarza archiwum archidiecezji lwowskiej (zob. przyp. 9) wylicza, że składały się na nią: świadectwa chrztów, urodzin, zgonów i zapowiedzi, świadectwa moralności, korespondencja z urzędami kościelnymi i świeckimi, zezwolenia sądowe na zawarcie małżeństwa, zezwolenia opiekunów, poświadczenia pełnoletności, zaświadczenia o odbyciu służby wojskowej lub zgody dowódców jednostek wojskowych w przypadku odbywania służby czynnej.

²³ Obfita korespondencja w tej sprawie mieści się w APP, zespół 148, PGP, rps 276–351 (korespondencja w sprawach metrykalnych z lat 1792–1919); rps 350–352 (świadectwa przysyłane do Przemysła przez parafie obce, z lat 1860–1944).

Weryfikacja treści zapisu przedślubnego pp. Strenków z zawartością *liber copulatorum* nie jest obecnie możliwa, uczynimy to zatem dla innej pary narzeczeńskiej, przygotowującej się do ślubu wiosną 1919 roku, a więc w początkowym okresie funkcjonowania odrodzonego państwa polskiego. Warto podkreślić, że mimo zmienionych warunków politycznych funkcjonowanie instytucji kościelnych odbywało się na dawnych zasadach. W tym wypadku dalej obowiązywał józefiński formularz i austriackie przepisy. Dla badacza ma znaczenie, że podstawowe serie akt metrykalnych prowadzone były starannie, w języku łacińskim, przy czym nazwiska i nazwy własne rejestrowano albo w brzmieniu polskim, albo w transkrypcji z alfabetu cyrylicy. Historia małżeństwa Papstów objaśnia jednocześnie zawilości i pułapki zapisów przedślubnych, co ma znaczenie w prawidłowej ocenie liczebności związków mieszanych, zapewne nie tylko w parafii katedralnej przemyskiej, lecz także w innych parafiach miejskich. Zestawienie odpowiedniego wpisu dotyczącego ślubu tej pary (por. ilustr. 2) z treścią zapisu przedślubnego i księgi zapowiedzi²⁵ pozwala na stwierdzenie pełnej zgodności obu dokumentów metrykalnych; drobne różnice między nimi mają co najwyżej charakter redakcyjny, wynikający z porównywania innych formularzy²⁶ lub zmian dokonanych już po dokonaniu wpisu w księdze zapowiedzi²⁷. Przy dokładniejszym porównaniu treści akt okazuje się jednak, że według księgi zapowiedzi narzeczeni „rozeszli się” już po ogłoszeniu pierwszej zapowiedzi, najprawdopodobniej ze względu na brak pewności, czy narzeczona jest pełnoletnia (w rozumieniu ówczesnego prawa), a może i wątpliwości, czy wypada brać ślub w cztery tygodnie po śmierci poprzedniej żony Papsta. Problem wyjaśnia kolejny, osobny wpis w księdze zapowiedzi, dokonany już pod innym numerem porządkowym (63). Powtarza on wszystkie informacje z poprzedniego zapisu, uzupełnione jednak o świadectwo dostarczone przez wdowca, potwierdzające fakt śmierci Anny Papst oraz zgodę Sądu Powiatowego w Przemysłu na poślubienie tej samej Paraskewy Sołowczuk, co rzeczywiście następuje po trzech prawidłowo ogłoszonych zapowiedziach 18 maja 1919 roku, w cerkwi na Zasaniu. Wynika stąd konstatacja, że zbiór wszystkich rejestrów przedślubnych różni się od ostatecznych zapisów metrykalnych w księdze zaślubionych nie tylko ze względu na przepisową rejestrację sakramentu w innej parafii niż katedralna (obowiązuje dalej przywilej panny młodej pobrania się w parafii jej miejsca zamieszkania) lub z powodu rezygnacji któregośkolwiek z nich z zawarcia małżeństwa. Okazuje się,

²⁵ APP, zespół 148, PGP, rps 243, k. 157, poz. 22.

²⁶ Np. wiek narzeczonych, rejestrowany w księdze zapowiedzi jako data urodzenia, tu przeliczony na lata i miesiące życia, odpowiednio 33 7/12 i 32 3/12; drobne oboczności w zapisie nazwisk ukraińskich (np. Kuzaczok – Kuzyczok).

²⁷ Np. zmiana adresu zamieszkania narzeczonej, wcześniej osiedle Błonie (dzielnica Zasanie), dom nr 252, później ul. Grunwaldzka 23 (Zasanie).

obejmującym rejestry zapowiedzi przedślubnych. Przedstawione poniżej wydania łączą się bezpośrednio z ruchem naturalnym ludności Przemysła w krótkim okresie poprzedzającym wojnę, wpływem samej wojny, w tym oblężenia twierdzy przemyskiej na stan liczebny ludności oraz z sytuacją miasta w okresie powojennej odbudowy oraz politycznej i społecznej stabilizacji w ramach państwa polskiego.

Rozwój Przemysła w okresie autonomii Galicji zapoczątkowała rozbudowa linii kolejowej Kraków–Lwów (1860–1861) i niemal równoległe rozpoczęcie prac nad stworzeniem potężnej twierdzy pierścieniowej wokół miasta, później regularnie modernizowanej, co łączyło się z gruntowną przebudową sieci komunikacyjnej oraz wzniesieniem wielu obiektów dla wojska i instytucji państwowych. Wraz z postępem inwestycji wojskowych i cywilnych następował silny napływ do miasta ludności z okolicznych i dalszych terenów, wzrastał też szybko przyrost naturalny. W rezultacie liczba mieszkańców miasta w ciągu 2 dekad (1890–1910) zwiększyła się z 35 209 do 54 692 osób, czyli o 55,3%. W spisie powszechnym z 1910 roku odnotowano 8524 stacjonujących w mieście żołnierzy i oficerów, co stanowiło 15,6% ludności. Ten stan utrzymał się do wybuchu wojny. Policzone wówczas, że na jego obszarze zamieszkuje 54 562 osób, w tym 25 155 (46,1%) rzymskich katolików, 12 300 (22,5%) grekokatolików, 16 094 (29,5%) izraelitów, 408 (0,7%) ewangelików, 137 (0,3%) kalwinów oraz nieliczne grupy mennonitów, starokatolików i ormianokatolików (razem 0,9%)²⁸.

Dwupierścieniowa twierdza przemyska, składająca się z 42 fortów zewnętrznych i 18 fortów pierścienia wewnętrznego, wyposażona w załogę liczącą 128 tys. żołnierzy i oficerów oraz ponad 1 tys. dział artyleryjskich, zmagąca się od jesieni 1914 do marca roku następnego z oblegającą ją armią rosyjską. Wewnątrz twierdzy pozostawiono ok. 30 tys. mieszkańców, a kilkanaście tysięcy innych ewakuowano daleko od miasta, podobnie jak wszystkich mieszkańców 21 spalonych okolicznych wsi, wywiezionych do Czech i na Morawy. Blokada miasta zastosowana przez Rosjan okazała się groźniejsza niż ustawiczny ostrzał artyleryjski i ponawiane co rusz ataki piechoty na wybrane forty i 22 marca 1915 roku twierdza skapitulowała. Została odzyskana przez wojska austriackie i niemieckie w czerwcu tego samego roku. Większość mieszkańców wróciła do Przemysła

---

²⁸ Maciej Dalecki, *Rozwój przestrzenny Przemysła w latach 1867–1914*, w: *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej*, red. Zbigniew Beiersdorf, Andrzej Laskowski (Jasło: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 2001), 141, 143–144, 150, 164; Jan Malczewski, *Przemysł w latach 1772–1911* (Przemysł: Wydawnictwo Carpathia, 2009), 23–25; Walerian Kramarz, *Ludność Przemysła w latach 1521–1921* (Przemysł: Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego, 1930).

i rozpoczęła jego powolną odbudowę; w zburzonym mieście brakowało jednak mieszkań, a do końca wojny największy problem stanowiła aprowizacja²⁹.

Skutki wojny w wymiarze demograficznym szybko zostały zrównoważone ogromnym napływem do miasta licznych uchodźców cywilnych, jeńców i zdemobilizowanych żołnierzy, co jednak ponownie doprowadziło do kłopotów aprowizacyjnych, w dodatku pogorszył się stan bezpieczeństwa, plagą stały się rozboje i kradzieże. Narastający konflikt polsko-ukraiński o władzę nad miastem i miejsce Przemyśla w przyszłym państwie przerodził się w regularne działania wojenne, które z różnym nasileniem trwały do wiosny 1919 roku. W odrodzonej Polsce miasto zaliczano do ośrodków średniej wielkości, trzecie wśród miejskich ośrodków Polski południowo-wschodniej. W pierwszym powojennym spisie powszechnym (1921) odnotowano w nim 47 958 osób, w tym tylko 1028 wojskowych i cywilnych pracowników wojska. Nieznacznie wzrosła liczba rzymskich katolików (21 942; 45,7%) i izraelitów (18 360; 38,3%), wyraźnie spadła natomiast obecność grekokatolików (7459; 15,6%), podobnie jak mniejszych grup konfesyjnych (197; 0,4%). W owym czasie ludność ukraińska Przemyśla, inaczej niż Polacy, zasiedlający oba największe przedmieścia (Lwowskie i Zasanie), czy Żydzi, dominujący w Śródmieściu, w miarę równomiernie zasiedlała Stare Miasto i historyczne dzielnice, stanowiąc w nich trzecią pod względem liczebności grupę narodowościową³⁰.

Podstawą wstępnej oceny wartości informacyjnej księgi zapowiedzi jest określenie miejsca zamieszkania obu osób tworzących parę narzeczeńską. Odpowiednie zestawienie (tab. 2) potwierdza, że wymóg formalny, aby co najmniej jedna osobą ze związku narzeczeńskiego zamieszkiwała obszar jurysdykcyjny parafii miejsca, był generalnie przestrzegany. Pojedyncze przypadki odstępstw od tej tradycyjnej reguły były uzasadniane nadzwyczajną sytuacją, w jakiej znalazło się miasto w pierwszych miesiącach I wojny światowej, a później powojennym rozgardiaszem i przemieszczaniem się ludności (1919). Bliższa analiza zestawień źródłowych wykazuje ponadto, że w kurii eparchialnej rejestrowano od dawna narzeczonych zamieszkujących nie tylko historyczne dzielnice miasta (Stare Miasto z Władyczem, Podzamcze, Lwowskie Przedmieście i Zasanie), ale także inne osiedla (Błonie, Garbarze, Podgórze, Zielonka, zaliczane do Lwowskiego Przedmieścia; Krzemieniec ad Podzamcze; Kmiecie, Kazanów i Lipowica ad Zasanie) i wsie podmiejskie (Bakończyce, Kruhel Mały, Przekopana, Sielec,

²⁹ Aleksy Gilewicz, „Twierdza Przemyśl w XIX i XX w.: budowa, oblężenie, rola w I wojnie światowej” *Rocznik Przemyski* 12 (1968): 157–159; Franz Foerstner, *Twierdza Przemyśl* (Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2000), 79–90, 105–191; Tomasz Idzikowski, *Twierdza Przemyśl. Powstanie. Rozwój. Technologie* (Krosno: Arete, 2014), 214–250.

³⁰ Maciej Dalecki, *Przemyśl w latach 1918–1939. Przestrzeń. Ludność. Gospodarka* (Przemyśl: Archiwum Państwowe w Przemyślu, 1999), 19.

Wilcza)³¹. Niektóre z nich posiadały własne cerkwie i to w nich często udzielano sakramentu małżeństwa (ilustr. 3)³².

Księga zapowiedzi przedślubnych obejmuje łącznie 1296 rejestrów, wpisywanych tradycyjnie w układzie rocznym, w kolejności zgłoszeń par narzeczeńskich. Rozkład przyjętych i zaprotokołowanych zgłoszeń nie był równomierny, gdyż wspomniane wyżej wydarzenia dziejowe skracały, a nawet uniemożliwiały przez jakiś czas pracę Kurii Eparchialnej; tak stało się w okresie pierwszego oblężenia twierdzy, gdy działania wojenne przerwały jej działalność na parę miesięcy, do 11 kwietnia 1915 roku. Normalny rytm pracy kurii wyznaczał okres świąt Bożego Narodzenia, obchodzonych bardzo uroczyście i długo (z powodu różnicy między kalendarzem gregoriańskim i juliańskim). W praktyce doroczna przerwa trwała przez okres Adwentu, czyli od końca listopada starego do pierwszej dekady nowego roku (tab. 1); sam ślub był w nowym roku przesuwany jeszcze o kilka dni. W sytuacjach nadzwyczajnych przyjmowano zgłoszenia w okresie przedświątecznym lub nawet poświątecznym.

Poza okresami wspomnianej przerwy wojennej, gdy liczba zapowiedzi spadła do 40 w skali roku, następuje obniżenie przeciętnego poziomu rejestracji (ok. 140 zapowiedzi rocznie) poniżej 90 (1916–1917), 110 (1914) i 130 (1918). W okresie powojennym rok 1919 zwiastuje odbicie trendu, gdy ich liczba wzrasta jednorazowo aż do 185, a później utrzymuje się na poziomie z 1913 roku, poza kryzysowym dla miasta rokiem 1923. Dłuższy spadek liczby zapowiedzi w parafii grekokatolickiej (średnio o ok. 40% w latach 1915–1918) wynika zatem z czynników zewnętrznych. Uwzględniając okres wojny i pełny pierwszy rok kalendarzowy, średnia roczna liczba zapowiedzi w przemyskiej parafii katedralnej wyniosła niemal 120. Warto odnotować, że w nieodległym, ale zdecydowanie mniej doświadczonym wojną Lwowie, w fazie „destrukcyjnej”, liczba małżeństw zawartych w obrządku grekokatolickim obniżyła się mniej więcej o tę samą wartość, natomiast w fazie kompensacyjnej, rozpoczynającej się po przywróceniu pokoju, nie osiągnęła ona wyraźnego apogeum (w przeciwieństwie do dynamiki małżeństw zawartych w obrządku rzymskokatolickim i religii mojżeszowej) i oznaczała tylko powrót do stanu przedwojennego³³.

---

³¹ Granice miasta, jego dzielnic i osiedli w 1918 r. ustalił Duma, *Ludność*, 16–24. W paru przypadkach przynależność wsi podmiejskich do miasta bywała kwestionowana, więc kryterium zaliczenia konkretnego osiedla do jurysdykcji parafii katedralnej była decyzja duchownego, wpisana do rejestru zapowiedzi przedślubnych.

³² W archiwum przemyskim zachowały się dla badanego okresu osobne księgi poślubionych, m.in. dla Lwowskiego Przedmieścia, Podzamcza i Zasania z przyległościami.

³³ Wnęk, Zyblikiewicz, Callahan, *Ludność*, 129, 288–1289 (tab. III.1, obliczenia własne).

Tabela 1. Statystyka rejestrów przedślubnych parafii katedralnej obrządku greckokatolickiego w Przemysłu z lat 1913–1924

Rok	Strony	Numeracja źródłowa	Numeracja wtórna (aktualna)	Daty skrajne zapowiedzi w roku	Daty skrajne ślubu lub wydania świadectwa innej parafii
1913	1–4	131–140 ^a	1–10	8–23 XI	16–25 XI
1914	4–38	1–22; 22–106	1–107	8 I–21 XI	12 I–21 XI
1915	38–49	1–40	1–40	11 IV–19 XII	25 IV/9 V–19/24 XII
1916	49–78	1–9; 9–26; 57–58; 58–67; 67–70; 73–101; 101–114	1–86	2 I–26 XI	2 I–5 XII
1917	78–107	1–10; 15–87	1–83	7 I–30 XII	10 I–31 XII
1918	107–147	1–122	1–122	13 I–15 XII	10 I–17 XII
1919	147–205	1–120; 120–184	1–185	5 I–23 XI	9/16 I–27 XI
1920	206–243	1–50; 50–104; 104–127	1–129	11 I–26 XII	25/27 I–8 I 1921
1921	243–287	1–142; 142–151	1–152	2 I–22 XII	9 I–23 XII/2 I 1922
1922	287–320	1–102; 102–141	1–142	1 I–8 I 1923	8 I–9 I 1923
1923	320–353	1–24; 29–112	1–108	7 I–25 XI	9 I/17 I–25 XI
1924	354–399	1–100; 111–142	1–132	6 I–28 XII	15 I–28 XII
×	×	Razem	1296 (1426) ^a	×	×

^a Księga obejmuje rejestry z końca 1913 r., w zbiorczym wykazie ujęto też rejestry z całego roku.

Źródło: APP, zespół 148, PGP, rps 243.

Zgodnie z procedurą cerkiewną rejestracja narzeczonych odbywała się pod warunkiem zamieszkania w Przemysłu co najmniej jednej osoby z pary narzeczonych, bez względu na płeć³⁴. Analiza miejsca urodzenia w Przemysłu obojga narzeczonych w okresie przedwojennym (1913/1914) i ostatnim roku wojny (1918) objęła 12–13% par, a okresie powojennym – odpowiednio 23% (1919) i 15% (1924). Urodzenie w mieście zadeklarowało, licząc łącznie: 25% (1913/1914), 34% (1918–1919) i 40% (1924) par. Większość par zgłaszała miejsce urodzenia poza Przemysłem (odpowiednio 62, 54, 43 i 45%). W momencie rejestracji zapowiedzi oboje narzeczeni legitymowali się lokalnym miejscem zamieszkania odpowiednio: w 72, 66, 76 i 70%, a co najmniej jedno z nich, licząc łącznie: w 22, 34, 20 i 26%. Tylko kilka małżeństw formalnie nie spełniało kryterium zamieszkania w parafii katedralnej, a przynajmniej w jej najbliższym okręgu jurysdykcyjnym.

³⁴ Obowiązujący jeszcze długo austriacki kodeks cywilny przewidywał zamieszkanie przynajmniej jednej osoby co najmniej sześć tygodni w parafii, w której ma się odbyć ślub – ABGB, rozdz. II, § 72.

Dodajmy, że przemyska księga zapowiedzi starannie notuje adresy zamieszkania narzeczonych, więcej, jej treść koresponduje pod tym względem ze spisem ludności miasta z połowy 1918 roku, co raczej wyklucza wybieranie miasta i jego katedry tylko jako miejsca godnego ślubu³⁵.

Tabela 2. Pary narzeczeńskie według miejsca urodzenia i zamieszkania
(w wybranych przekrojach czasowych)

Wyszczególnienie	Lata			
	1913– 1914	1918	1919	1924
Oboje urodzeni w Przemysłu lub wsiach podmiejskich	15	15	42	20
Oboje zamieszkali w Przemysłu lub wsiach podmiejskich	84	80	140	93
Oboje urodzeni poza Przemysłem	73	66	80	59
Oboje zamieszkali poza Przemysłem	7	1	8	5
On urodzony w Przemysłu	12	13	34	32
On zamieszkały w Przemysłu	20	21	28	24
Ona urodzona w Przemysłu	17	28	29	21
Ona zamieszkała w Przemysłu	6	20	9	10
Liczba par	117	122	185	132

Źródło: jak w tabeli 1.

W zakresie stanu cywilnego par narzeczeńskich analizowano najpierw zmieniającą się rok po roku liczbę związków pierwszych, w których oblubieńcy byli stanu wolnego (tab. 3). Okazało się, że związki te w okresie przedwojennym stanowiły ponad 3/4 ogółu par i niemal tyle samo policzono ich w okresie powojennym (73,8%). Znacznie mniej związków pierwszych rejestrowano natomiast w okresie wojny (średnia 61,9%), zapewne ze względu na powszechną służbę wojskową znacznej liczby młodych mężczyzn. W tym samym okresie związki wtórne, obojga osób owdowiałych i jednego z nich, liczone razem, stanowiły aż 38,1%. W tej grupie najliczniej występowały wdowcy i panny (21,8%), średnio często występowały oboje owdowiali, czyli wdowcy i wdowy (11,5%), a najrzadziej kawalerowie i wdowy (4,8%). W roku poprzedzającym wojnę również przeważali wdowcy i panny (14,5%), już znacznie mniej pozostali (5,1% i 4,3%). Po nastaniu pokoju kojarzenie par narzeczeńskich wedle stanu cywilnego partnerów w związkach wtórnych było zbliżone; na rynku matrymonialnym w dalszym

³⁵ Wątpliwość taka pojawia się w ocenie wyboru Lwowa na miejsce uroczystości ślubnych – Wnęk, Zyblikiewicz, Calahan, *Ludność*, 168.

ciągu dominowali wdowcy i panny (13,7%), o połowę rzadziej osoby owdowiałe (7,6%), a najrzadziej kawalerowie i wdowy (4,7%). W przypadku Lwowa brakuje porównywalnych danych dla kategorii narzeczonych, sprawdzimy więc tylko udział małżeństw pierwotnych i wtórnych w grupie poślubionych ogółem. Informacje te przynoszą dla związków pierwszych znacznie wyższe wartości niż w Przemysłu, odpowiednio: 89,9% w roku 1914, 85,7% w latach 1915–1918 oraz 87,1% w latach 1919–1924. Podobnie jak w mieście nad Sanem zaznaczyły się natomiast proporcje w grupie pozostałych związków, w których odnotowano przewagę par wdowiec–panna, odpowiednio: 5,8 – 8,2 – 6,5%, średnio natomiast wypadają związki obojga owdowiałych: 2,1 – 3,5 – 2,6% oraz wdów z kawalerami: 2,2 – 2,6 – 3,7%³⁶.

Tabela 3. Pary narzeczeńskie według stanu cywilnego partnerów

Rok	Ogólna liczba związków narzeczonych	Rodzaje związków							
		kk-pp		wd-pp		kk-wd		wd-wd	
		l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
1913	10 (140)	6	60,0	3	30,0	1	10,0	–	–
1914	107	83	77,6	14	13,1	4	3,7	6	5,6
Ogółem	117	89	76,1	17	14,5	5	4,3	6	5,1
1915	40	15	37,5	12	30,0	5	12,5	8	20,0
1916	86	52	60,5	17	19,7	6	7,0	11	12,8
1917	83	54	65,1	20	24,1	3	3,6	6	7,2
1918	122	84	68,9	23	18,9	2	1,6	13	10,6
Ogółem	331	205	61,9	72	21,8	16	4,8	38	11,5
1919	185	128	69,2	37	20,0	6	3,2	14	7,6
1920	129	89	69,0	19	14,7	8	6,2	13	10,1
1921	152	124	82,2	16	10,5	5	2,6	7	4,6
1922	142	99	69,7	23	16,2	8	5,6	12	8,5
1923	108	88	81,5	3	2,8	7	6,5	10	9,2
1924	132	98	74,3	18	13,6	6	4,5	10	7,6
Ogółem	848	626	73,8	116	13,7	40	4,7	66	7,8
Razem	1296	920	71,0	205	15,8	61	4,7	110	8,5

Skróty: l.b. – liczba badanych, kk – kawalerowie, pp – panny, wd – wdowcy, wdowy.

Źródło: jak w tabeli 1.

³⁶ Wnęć, Zyblikiewicz, Callahan, *Ludność*, 323, tab. III.18 (obliczenia własne).

Wiek narzeczonych był aktach przedślubnych sprawdzany dokładnie, zawsze na podstawie dostarczanych metryk chrztów, i zapisywany według daty urodzenia, co sprawia, że statystyka urodzin wszystkich par narzeczeńskich nie przedstawia większych problemów (tab. 4); dokładne informacje porównawcze posiadamy też dla poślubionej ludności miasta Lwowa.

Przypadek Przemysła i społeczności greckokatolickiej w badanym okresie nie odbiega od wysokiego przeciętnie wieku zawierania małżeństw we Lwowie, a przy tym zdradza podobne tendencje zmian związanych z wybuchem wojny. Koniec okresu przedwojennego przyniósł we Lwowie obniżenie (w stosunku do okresu wcześniejszego) wieku nowożeńców do poziomu 30,4 wśród mężczyzn i 27,8 wśród kobiet (1914)³⁷. W tym samym roku wyniósł on w Przemysłu odpowiednio 31,3 i 27,6 (tab. 4). Już w pierwszym pełnym roku wojny (1915) zwiększył się on znacznie we Lwowie do 34,2 (M) i 31,1 (K), w kolejnym nieco opadł (33,5 – 29,3), by w następnych latach wrócić do stanu przedwojennego. W Przemysłu ten wzrost w 1915 roku był wręcz gwałtowny, do 41,6 (M) i 35,3 (K), a w trzech kolejnych latach (1916–1918) utrzymał się mniej więcej na poziomie Lwowa, tyle że ze stanu z 1915 roku. Spadek wieku nupturientów lwowskich po wojnie, poniżej 30,0 wśród mężczyzn i 27,0 wśród kobiet, odpowiadał znacznie mniejszemu obniżeniu się wieku narzeczonych przemyskich (32,6 i 28,1 w 1919 i podobny w kolejnych latach).

Zestawienie lwowskie nie ujawnia, jaki w tym średnim przeciętnie wieku nupturientów miały udział osoby stanu wolnego, a jaki osoby owdowiałe, biorące sobie za partnerów także wdowy lub wdowców oraz kawalerów lub panny. W przypadku Przemysła pary narzeczeńskie z udziałem osoby owdowiałej były znacznie starsze. W 1914 roku ich przeciętny wiek osiągnął 44,1 (M) i 39,1 (K) lat, w kolejnym roku osiągnął apogeum (49,6 – 42,0), by w następnych latach powrócić do poziomu sprzed wybuchu I wojny światowej. W takiej sytuacji rzeczywisty średni wiek par narzeczeńskich stanu wolnego był o 3–4 lata niższy już w 1914 roku (27,6 – 24,3) i utrzymywał się na zbliżonym poziomie przez kolejne lata (najwyższy 30,2 w 1918 r. wśród mężczyzn i 25,7 w 1923 wśród kobiet). Zgodnie z obowiązującym prawem małoletni narzeczeni obojga płci, starający się w przemyskiej kurii o zawarcie małżeństwa, musieli uzyskać zgodę rodzonego ojca lub sądu na poślubienie przyszłego męża lub żony³⁸.

³⁷ Wnęć, Zyblikiewicz, Callahan, *Ludność*, 297, tab. III. 5.

³⁸ W austriackim prawie zdolność zawarcia małżeństwa uzyskiwano po ukończeniu 24 roku życia. Warunki uzyskiwania zgody małoletniego na ślub określał kodeks *ABGB*, § 49–52. W południowej Polsce obowiązywał on do 1950 r.

Tabela 4. Wiek narzeczonych w chwili podpisania protokołu przedślubnego lub ogłoszenia zapowiedzi

Lata	Rodzaj związków								
	wszystkie			kk + pp			kk + wd; pp + wd; wd + wd		
	l.b.	średni wiek		l.b.	średni wiek		l.b.	średni wiek	
	M	K		M	K		M	K	
1913	10	30,9	27,7	6	27,2	26,2	4	36,5	30,0
1914	107	31,3	27,6	83	27,6	24,3	24	44,1	39,1
Ogółem	117	31,3	27,6	89	27,6	24,4	28	43,0	37,8
Ogółem %	100,0	×	×	76,1	×	×	23,9	×	×
1915	40	41,6	35,3	15	28,3	24,1	25	49,6	42,0
1916	86	35,2	30,2	52	28,9	25,5	34	44,8	37,2
1917	83	34,4	27,9	54	28,5	24,6	29	45,3	34,0
1918	122	34,8	29,0	84	30,2	25,2	38	45,1	37,4
Ogółem	331	35,6	29,8	205	29,3	25,0	126	46,0	37,5
Ogółem %	100,0	×	×	61,9	×	×	38,1	×	×
1919	185	32,6	28,1	128	27,9	24,5	57	43,9	36,3
1920	129	33,9	28,9	89	29,3	25,6	40	44	36,2
1921	152	31,0	26,7	124	27,8	25,0	28	45,3	33,8
1922	142	32,5	27,9	99	27,3	24,2	43	44,3	36,4
1923	108	31,3	28,7	88	27,7	25,7	20	47,4	41,8
1924	132	31,2	28,1	98	26,7	25,3	34	44,2	36,1
Ogółem	848	32,1	28,0	626	27,8	25,0	222	44,5	36,5
Ogółem %	100,0	×	×	73,8	×	×	26,2	×	×
Razem	1296	32,9	28,4	920	28,1	25,0	376	44,9	36,9
Razem %	100,0	×	×	71,0	×	×	29,0	×	×

Źródło: jak w tabeli 1.

Status społeczno-zawodowy nupturientów rzadziej niż kryteria *stricte* demograficzne bywa przedmiotem badań opartych na metrykach ślubów; tak też jest w przypadku cytowanej tu wyżej monografii lwowskiej. Tym bardziej odnosi się to do akt przedślubnych, co może dziwić, gdyż zarówno w protokołach, jak i księgach zapowiedzi pytanie o źródło utrzymania przyszłej rodziny należało do podstawowych obowiązków egzaminującego parę narzeczonych duchownego. Zwyczajem usankcjonowanym prawem zadawano je jednak tylko mężczyźnie³⁹,

³⁹ Kodeks cywilny definiował prawa męża, czyli głowy rodziny: „Jako takiemu służy szczególnie prawo kierowania gospodarstwem domowym”, a dalej: „Szczególniej ojca jest obowiązkiem

który w swojej części egzaminu musiał odpowiedzieć pod przysięgą: jaki sprawuje urząd, jakie ma zajęcie lub sposób zarobkowania (*Якій имѣешь урядъ, занятіє, или способъ заробкованя?*)⁴⁰. W księgach zapowiedzi przedślubnych podawano już pełną informację o obojgu narzeczonych. Najczęściej wymieniano konkretny, wykonywany zawód, rodzaj zajęcia lub zatrudnienia (urząd, większy zakład pracy, służba mundurowa), ponadto stan posiadania (gospodarstwo rolne, własność prywatna w mieście), rzadko status społeczny, a jeśli tak, to w relacji rodzicielskiej (syn patrycjusza miejskiego, córka parocha lub profesora gimnazjalnego). Zestawienie deklaracji składanych przez narzeczonych w tabeli 5 obejmuje osobno grupę mężczyzn i kobiet, gdyż mimo okresu wojny i niewątpliwych zmian społeczno-zawodowych, obie płcie pozostały pod tym względem kategoriami odrębnymi. Dla przejrzystości zestawienie ujmuje stan w czterech podstawowych ujęciach rocznych (rok przed wojną, ostatni rok wojny, pierwszy rok pokoju i ostatni rok ewidencji); w pozostałych latach sytuacja społeczno-zawodowa narzeczonych nie wykazuje cech specyficznych. Porządek rzeczowy w zestawieniu wynika z kolejności zawodów, rodzajów zajęć i stanowisk pojawiających się stopniowo na kartach rejestrów zapowiedzi przedślubnych.

Do pierwszej grupy męskiej należą trzy podstawowe w badanej społeczności kategorie: rolników, zarobników i robotników wykwalifikowanych. Grupa rolników to już samodzielni właściciele gospodarstw rolnych zlokalizowanych we wsiach podmiejskich, początkowo niezbyt liczni, po wojnie jest to już grupa narzeczonych zbliżająca się do 10%. Dwie następne, rejestrowane najliczniej w każdym okresie i typowe dla miasta kategorie to zarobnicy, wykonujący wszelkie prace usługowe, a następnie robotnicy wykwalifikowani, wcześniej jeszcze związani z organizacją cechową, później to już coraz liczniejsi pracownicy nowych branż i specjalności. Łącznie te dwie grupy stanowiły 54,7% (1913–1914), 32,8% (1918), 63,2% (1919) i 65,9% (1924) narzeczonych i tworzyły ekonomiczny fundament przyszłych małżeństw ukraińskich (jeszcze: ruskich) i ukraińsko-polskich. Do kategorii lokalnej „klasy umysłowej” można bez wątpliwości zaliczyć nauczycieli (początkowo szkół ludowych, potem także gimnazjalnych) i greckokatolickich teologów po studiach (kleryków przygotowujących się do święceń kapłańskich) oraz urzędników (pocztowych, sądowych, kolejowych), zarządców majątkami (oficjałów) i przedstawicieli wolnych zawodów. Faktyczny status niektórych osób z tej kategorii nie jest pewny, ale bardzo podatny na fluktuacje wynikające z toczącej się wojny i jej skutków. Grupa liczona razem daje początkowo

---

starać się o utrzymanie dzieci tak długo, dopóki same wyżywić się nie będą w stanie” – ABGB, rodz. II, § 91, 141.

⁴⁰ W formularzu używanym przed wojną była to pozycja 6 w cz. pierwszej, obejmująca podstawowe dane osobowe – APP, zespół 148, PGP, rps 221, *Protokoły przedślubne z lat 1909–1913*, k. 613 i n.

imponującą wartość udziału 25,7% (1913–1914), by niebawem spaść do 9,8–9,7% (1918–1919), a pod koniec rejestrów odbudować swój stan na poziomie 16,7% (1924). Osobną, ale tylko jednorazowo kategorię narzeczonych tworzyli wojskowi powołani do służby czynnej, stanowiący w normalnych warunkach 3–5% grupy narzeczonych (1913/1914; 1924), która w ostatnim roku wojny osiągnęła poziom aż 44,3% (1918). Z pozostałych w zestawieniu kategorii liczyła się także grupa miejskich stróżów mienia, prawa i porządku publicznego (5,1% przed wojną), a epizodycznie grupa narzeczonych bez określonych źródeł utrzymania, normalnie nieliczna i rzadko dopuszczana do małżeństwa, która jednorazowo, w pierwszym powojennym roku, osiągnęła aż 14% stanu.

Diametralnie różna była pozycja społeczno-zawodowa kobiet, które w całym badanym okresie pozostawały w większości na utrzymaniu ojca lub rodziny. Taki status deklarowało przed wojną 66,7% narzeczonych, pod koniec wojny już 78,7%, a w okresie powojennym aż 93,0–93,9% (1919, 1924). Z zestawienia wynika, że w tym czasie zmniejszyła się wyraźnie oferta pracy dla nauczycielek i wykwalifikowanych pracownic usługowych, a już kompletnie załamał się przemyski sektor służby domowej, zatrudniający przed wybuchem wojny i dający wówczas utrzymanie dla blisko 1/4 narzeczonych odnotowanych w księdze zapowiedzi. Po wojnie ukraińska służąca domowa stała się generalnie rzadkim zjawiskiem w zubożałych rodzinach mieszczańskich.

Tabela 5. Pary narzeczeńskie według statusu społeczno-zawodowego partnerów (wybrane przekroje czasu)

Status społeczno-zawodowy	Lata							
	1913–1914		1918		1919		1924	
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Mężczyźni								
Gospodarz/rolnik ^a	4	3,4	5	4,1	15	8,1	12	9,1
Robotnik/zarobnik ^b	27	23,1	13	10,7	41	22,1	45	34,1
Rzemieślnik/robotnik wykwalifikowany ^c	37	31,6	27	22,1	76	41,1	42	31,8
Nauczyciel ^d	5	4,3	1	0,8	2	1,1	4	3,0
Teolog ^e	10	8,6	1	0,8	–	–	–	–
Urzędnik/zarządca ^f	4	3,4	5	4,1	3	1,6	6	4,6
Pracownik i urzędnik kolejowy ^g	2	1,7	5	4,1	10	5,4	7	5,3
Pracownik i urzędnik pocztowy ^h	5	4,3	–	–	2	1,1	–	–
Strażnik prawa ⁱ i mienia ^j	6	5,1	3	2,5	5	2,7	2	1,5
Wolny zawód ^k	4	3,4	–	–	1	0,5	5	3,8

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Kupiec		–	–	1	0,8	4	2,2	2	1,5
Właściciel zakładu lub realności ^l		2	1,7	–	–	–	–	–	–
Wojskowy ^m		5	4,3	54	44,3	–	–	4	3,0
Bez wskazania źródeł utrzymania ⁿ		6	5,1	7	5,7	26	14,1	3	2,3
Razem		117	100	122	100	185	100	132	100
Kobiety									
Służąca/sługa		27	23,1	9	7,4	5	2,7	4	3,0
Zarobnica/robotnica		1	0,8	–	–	–	–	–	–
Nauczycielka ^o		5	4,3	4	3,3	1	0,5	3	2,3
Pracownica wykwalifikowana ^p		6	5,1	10	8,2	7	3,8	1	0,8
Urzędniczka		–	–	1	0,8	–	–	–	–
Właścicielka zakładu lub realności		–	–	2	1,6	–	–	–	–
Bez wskazania źródeł utrzymania		78	66,7	96	78,7	172	93,0	124	93,9
Razem		117	100	122	100	185	100	132	100

^a W tym zagrodnik (1919).

^b W tym zarobkujący sługa cerkiewny (1919).

^c Cieśla, stolarz, murarz (1913); drukarz, elektryk, naftowiec, piekarz, szewc, brązownik (1914); robotnik fabryczny, organista, monter, szofer, absolwent szkoły górniczej, masarz, rymarz, blacharz, fotograf, kaflarz (1919), elektromonter (1924).

^d Nauczyciel szkoły ludowej, prof. gimnazjalny, inny (1914).

^e Absolwent greckokatolickiego Seminarium Duchownego, przed święceniami kapłańskimi.

^f Urzędnik (miejski, pocztowy, sądowy), oficjalista (urzędnik prywatny, zarządca majątków i zakładów, wykwalifikowany pracownik umysłowy. W zapowiedziach odnotowany jako: asystent sądowy (1914), urzędnik Towarzystwa Kredytowego Niwa (1919); płatniczy, buchalter, zarządca kopalni ropy, urzędnik podatkowy (1924).

^g W tym konduktor, robotnik kolejowy (1914), palacz kolejowy, murarz kolejowy (1919).

^h Woźny pocztowy (1913), listonosz, podurzędnik i urzędnik pocztowy (1914).

ⁱ Służby policyjne cywilne (agent policyjny, policjant miejski, 1914; posterunkowy, komisarz 1919).

^j Strażnicy mienia (dozorca, strażak, strażnik, 1914; stróż wodociągów miejskich, 1919).

^k Kandydat adwokacki, adwokat (1914, 1918), słuchacz prawa, absolwent akademii handlowej (1924).

^l Restaurator, właściciel innej realności (1914).

^m Służba czynna, w tym skoszarowani żołnierze i oficerowie, policjanci / żandarmi wojskowi i inni (1914); zawodowo: profesor gimnazjalny (w wojsku jako oficer), szewc, gospodarz, szofer, rolnik, masarz; także rezerwista, inwalida wojskowy (1918); sierżant 10. pułku saperów w Przemysłu, plutonowy WP, podoficer 2. pułku artylerii górskiej, sierżant Zakładu Mundurowego nr X w Przemysłu (1924).

ⁿ Na utrzymaniu rodziców lub ze środków własnych (wdowiec).

^o Kandydatka na nauczyciela (po maturze), nauczycielka szkoły ludowej, profesor gimnazjalny lub podobny.

^p Kucharka (1913), krawcowa (1914–1924), polerowaczka, pracznica, telegrafistka, manipulantka (1918); pracownica kolei (1919).

Źródło: jak w tabeli 1.

Mieszane związki małżeńskie stanowiły w epoce nowożytnej stały element społecznego krajobrazu Przemysłu, gdyż unia Cerkwi prawosławnej z Kościołem rzymskokatolickim stworzyła dla nich odpowiednie warunki rozwoju. Nie od razu jednak, bowiem skutki unii brzeskiej w tej sferze zaczęły być odczuwalne

dopiero po I rozbiórce⁴¹, a przybrały znacznie na sile w okresie autonomii galicyjskiej. Uporządkowanie procedur zawierania ślubów i funkcjonowania małżeństw mieszanych między Cerkwią greckokatolicką a Kościołem łacińskim w postaci tzw. Concordii (Lwów, 1863) sprawiło, że małżeństwa te stały się we wschodniej Galicji zjawiskiem powszechnym.

Ostatnie badania nad zjawiskiem związków mieszanych, przeprowadzone dla miasta Lwowa na podstawie drukowanych źródeł statystycznych z lat 1910–1911, 1922–1925 i 1929–1939, nie są wystarczające dla rozpoznania skali i struktury tego fenomenu w większych miastach kresowych⁴². Zastosowana w opracowaniu metoda traktuje funkcjonujące w tym mieście wszystkie małżeństwa jako osobną instytucję społeczną, mającą pewien zbiorowy potencjał statystyczny, którego częścią są małżeństwa egzogamiczne każdej wspólnoty wyznaniowej, i w takiej tylko konfiguracji są one bliżej analizowane. W rezultacie wiemy dokładnie, jaki udział (liczbowy i procentowy) miały małżeństwa mieszane poszczególnych wyznań liczone razem, ale nie znamy ich udziału w ogólnej liczbie małżeństw zawartych w ramach każdej wspólnoty. Z tych względów oraz z powodu różnej podstawy źródłowej wykorzystamy do porównań tylko niektóre ustalenia opisowe⁴³.

Przemyski rynek matrymonialny administrowany przez Cerkiew greckokatolicką w latach 1913–1924, mierzony tylko liczbą zapowiedzi, liczył 1296 związków przedślubnych, z czego niemal równą połowę stanowiły pary egzogamiczne (49,8%). Na tę średnią wieloletnią składały się łącznie trzy kolejne okresy, o nieco innej dynamice rozwoju: krótki okres przedwojenny, który przyniósł nieco ponad 55% par narzeczeńskich różniących się obrządkiem, sporadycznie wyznaniem, czas wojny, szczególnie tragiczny w latach 1915–1916, gdy liczba związków mieszanych spadła, licząc łącznie, poniżej 45%, a następnie odbiła się ona niemal do poprzedniego poziomu, wreszcie wyrównany generalnie do niemal 50% okres powojenny, z dużym obniżeniem w 1923 roku (tab. 6). W łącznej ocenie daje to bardzo wysoki wskaźnik obecności mieszanych par narzeczeńskich w licznej grupie oblubieńców przygotowujących się do zawarcia małżeństwa w przemyskiej cerkwi katedralnej, sięgający połowy jej stanu⁴⁴. W grupie 646 związków

⁴¹ Zdzisław Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII w.*, t. 1 (Przemysł–Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1993), 383–395.

⁴² Autorzy opracowania zdawali sobie na ogół z tego sprawę – Wnęć, Zyblikiewicz, Callahan, *Ludność*, 157–158.

⁴³ W tabelach liczby bezwzględne (i towarzyszące im parametry statystyczne) obejmujące małżeństwa sumują się tylko wtedy do kolumny zbiorczej, gdy zestawimy z nimi treść innych tabel zawierających kontynuację rejestracji danych dla kolejnych kategorii związków mieszanych (por. np. tab. III.19, s. 324 oraz III.20, s. 325).

⁴⁴ O wspomnianym wyżej Lwowie wiemy jedynie, że małżeństwa egzogamiczne łącznie stanowiły tylko 5–7,5% ogółu małżeństw zawartych w latach 1922–1924 – Wnęć, Zyblikiewicz, Callahan, *Ludność*, 159, tab. 3.7.

mieszanych tylko w trzech parach (0,5%) grekokatolicy mieli partnerów reprezentujących inny niż rzymskokatolicki obrządek, z czego w dwóch przypadkach narzeczone obrządku grekokatolickiego zamierzały wyjść za protestantów (ewangelika i mennonitę), a w jednym grekokatolik związał się ormianokatoliczką.

Pomijając te trzy narzeczeńskie przypadki, preferencje obrządkowe według płci rozkładały się w tym środowisku dość regularnie. Początkowo przeważali w nim zdecydowanie mężczyźni, należący do Kościoła łacińskiego (razem 369 osób), którzy do końca I wojny światowej byli prawie dwukrotnie liczniejsi niż kobiety tego samego obrządku. Po wielkiej wojnie mężczyźni zachowali przewagę liczebną, ale już nieznaczną (tab. 6).

Tabela 6. Statystyka związków endogamicznych i egzogamicznych (mieszanych obrządkowo lub wyznaniowo)

Rok	Liczba par narzeczeńskich	Endogamiczne			Egzogamiczne				stosunek m. lat. do k. lat.
		l.b.	%	m. lat.	k. lat.	inne	ogółem	%	
1913	10	3	30,0	3	4	–	7	70,0	·
1914	107	49	45,8	38	18	2 ^a	58	54,2	·
Ogółem	117	52	44,4	41	22	2	65	55,6	1,85
1915	40	21	52,5	13	6	–	19	47,5	·
1916	86	52	60,5	23	11	–	34	39,5	·
1917	83	39	47,0	34	10	–	44	53,0	·
1918	122	57	46,7	35	30	–	65	53,3	·
Ogółem	331	169	51,1	105	57	–	162	48,9	1,84
1919	185	82	44,3	50	53	–	103	55,7	·
1920	129	70	54,3	31	28	–	59	45,7	·
1921	152	82	53,9	33	37	–	70	46,1	·
1922	142	71	50,0	34	37	–	71	50,0	·
1923	108	65	60,2	30	13	–	43	39,8	·
1924	132	59	44,7	45	27	1 ^b	73	55,3	·
Ogółem	848	429	50,6	223	195	1	419	49,4	1,14
Razem	1296	650	50,2	369	274	3	646	49,8	1,35

Skróty: m. lat. – mężczyzna obrządku łacińskiego, k. lat. – kobieta obrządku łacińskiego

^a Związek mennonity i grekokatolicki oraz grekokatolika i ormianokatolika.

^b Związek ewangelika i grekokatolicki.

Źródło: jak w tabeli 1.

Kojarzenie się małżeństw mieszanych nie znajduje w badanych aktach zbyt wielu przesłanek źródłowych do uogólnień, obejmujących szersze pole relacji społecznych i towarzyskich. Tym niemniej niektóre rodzaje informacji zawartych w protokołach przedślubnych i rejestrach zapowiedzi pozwalają poszerzyć znaną nam skądinąd wiedzę na temat środowiska społecznego i miejsca, gdzie narzeczeni się poznawali, a pośrednio też wskazują, jakie cechy przyszłego partnera życiowego uznawali za ważne. Dociekać będziemy też, czy te elementy strategii małżeńskich, ustalone jeszcze w czasie długiego galicyjskiego pokoju, przetrwały okres wojny i w jakim stopniu były realizowane w odrodzonym państwie polskim. Przy okazji sprawdzimy koincydencję między życiem prywatnym a życiem publicznym, tym drugim wystawianym w badanym okresie na wielkie wstrząsy polityczne.

Warto zauważyć, że Przemysł, tak jak i Lwów, ze swoją ciągle rozbudowywaną twierdzą I klasy i liczną załogą, był miastem migrantów napływających zarówno z najbliższych powiatów, jak i z dalszej części Galicji, a nawet innych krajów monarchii austriacko-węgierskiej⁴⁵. Społeczność przemyskich grekokatolików, niewątpliwie najstarsza materialnie spośród trzech historycznych nacji (polskiej, ruskiej/ukraińskiej i żydowskiej), przyciągała do stolicy swojej eparchii rzesze rodaków obojga płci zamieszkujących podgórskie i karpackie namiestnictwa nad Sanem oraz południowo-wschodnie rejony górnego Dniestru. W tej plebejskiej w większości wspólnocie, ale objętej po części edukacją szkoły ludowej, posiadającej już swoje elity i organizacje społeczne, a teraz będącej w migracyjnym ruchu, obowiązywały w nowym miejscu stare zasady. Do nich należało poczucie swojskości, wyrażające się w wyborze miejsca zamieszkania w miejscowości, na ulicy, a czasem i w domu, gdzie już ktoś z rodzinnej wsi czy miasteczka mieszkał, zresztą niekoniecznie Rusin, mógł to być Polak, byle znany, kojarzony z dzieciństwa, cerkwi, kościoła albo szkoły. Jest rzeczą znamionną, że blisko połowa adresów podawanych do rejestrów przedślubnych to nazwy tych samych lub bliskich ulic, sąsiednich lub niezbyt odległych numerów domów, nierzadko ta sama kamienica czy podmiejskie gospodarstwo. Równie silna była zasada równego stanu, czyli pozycji społecznej, statusu materialnego czy stałych źródeł utrzymania między narzeczonymi. Tak więc nauczycielka szkoły ludowej wychodziła zwykle za mąż za kolegę (czasem kierownika), nawet gdy szkoły były znacznie oddalone od siebie; teolog, czyli „uczony kleryk”, po ukończeniu seminarium duchownego koniecznie brał za żonę córkę parocha, a wojskowy, policjant lub strażnik miejski ślubował wierność zarobkującej krawcowej (ilustr. 4);

---

⁴⁵ Problematykę mobilności przemysłań podczas I wojny światowej podjęli w cytowanej wcześniej pracy: Budzyński, Kamińska-Kwak, „Mieszczanie”.

przez Polskę niepodległości, ale w żaden sposób nie spowolniła przygotowań do ślubów par mieszanych. Wręcz przeciwnie, tylko po 11 listopada 1918 roku zgłosiło się w kurii – mimo okresu Adwentu – 12 par narzeczeńskich, w tym 10 z udziałem polskiego partnera. W kolejnym roku, gdy orleńta przemyskie walczyły na przedpolach miasta o pozostanie Przemyśla w granicach Polski, ślubów mieszanych znów było rekordowo dużo, najwięcej w latach 1919–1924⁴⁷. Wynika z tego, że nawet wielkie wydarzenia polityczne nie były w stanie zmienić ustalonej przez dziesięciolecia lokalnej tradycji życia rodzinnego. Tym samym trudno zgodzić się z opinią, aby w Przemyślu – wzorem Lwowa – istniała „duża wzajemna izolacja [...] wyznawców poszczególnych religii”⁴⁸, może to najwyżej dotyczyć samoizolacji społeczności izraelskiej, i to tylko na gruncie związków rodzinnych.

W końcu pozostaje do rozwiązania problem, który wprawdzie wykracza poza treść analizowanej książki zapowiedzi, ale budzi zainteresowanie, bowiem łączy się z ustaleniem rzeczywistej skali związków mieszanych, które zakończyły się ślubem w cerkwi. Brak dostępu do greckokatolickich metryk ślubów z badanego okresu sprawia, że musimy poprzestać na okresie 1919–1924 i wynikach badań archiwalnych M. Dumy. Wiadomo z nich, że w tych latach odnotowano w katedrze greckokatolickiej łącznie 35,5% ukraińsko-polskich małżeństw mieszanych, a niezależnie w miejscowych kościołach łacińskich – 9,7% ślubów polsko-ukraińskich⁴⁹; w tym drugim przypadku nie sposób dziś ustalić, czy chodzi wyłącznie o te same pary narzeczeńskie, które wcześniej rejestrowały się w badanej księdze zapowiedzi przedślubnych. Tym samym można przyjąć, że poza parami narzeczonych, które „rozeszły się” przed ślubem, pozostałe założyły nowe, mieszane rodziny i rozpoczęły nowe życie, rozciągnięte między dwoma wspólnotami religijnymi i narodowymi.

Dokonane ustalenia wskazują na znaczną wartość informacyjną dokumentacji przedślubnej, analizowanej tu na przykładzie książki zapowiedzi, prowadzonej przez parafię katedralną Cerkwi greckokatolickiej w Przemyślu w latach 1913–1924. Jej walory opierają się na dużym stopniu szczegółowości danych osobowych, starannie gromadzonych w postępowaniu kancelaryjnym przez kwerendę akt, cerkiewnych i świeckich (samorządowych, sądowych, wojskowych), oraz w formie przesłuchania pod przysięgą narzeczonych i towarzyszących im świadków (protokół egzaminu przedślubnego). Na uwagę zasługuje również dokładne rejestrowanie w niej kolejnych etapów procedury przedślubnej i (częściowo)

---

⁴⁷ APP, zespół 148, PGP, rps 243, k. 142–147, poz. 111–122 (1918) i k. 147–205, poz. 1–185 (1919).

⁴⁸ Wnęć, Zyblikiewicz, Callahan, *Ludność*, 161.

⁴⁹ Duma, *Ludność*, 282–283.

ślubnej. Zakres treści tego rodzaju dokumentacji jest niewątpliwie bogatszy niż podstawowej dla ewidencji ślubów księgi metrykalnej, czyli *liber copulatorum*.

W pracy dokonano przeglądu tej formy rejestracji, stosowanej od dawna w eparchii przemyskiej, przeprowadzono analizę formularza zapisów przedślubnych pod kątem możliwości wykorzystania ich treści w rozmaitych studiach demograficzno-społecznych, a następnie podjęto próbę ich wykorzystania jako głównej podstawy źródłowej badań popularnej na Kresach instytucji małżeństw mieszanych (tu jeszcze związków narzeczeńskich). Analiza zawartości wszystkich 1296 rejestrów przedślubnych umieszczonych w księdze przekonuje, że jest to obiecujący kierunek weryfikacji dotychczasowych badań, opartych dotąd tylko na księgach zaślubionych, a pomocniczo na rozmaitych parafialnych rejestrach wiernych. W szczególności pozwala ona na sprawdzenie podstawowej informacji w metrykalnej ewidencji ślubnej, tj. identyfikacji wszystkich nowożeńców ze względu na obrządek, ewentualnie wyznanie. Z sondażowych jeszcze badań wynika, że metryki ślubów zawieranych w cerkwi przemyskiej (kościelne nie są obecnie dostępne historykom) nie identyfikowały w pełni obrządku nowożeńców wywodzących się z innego kościoła. W tej sytuacji nie mogą stanowić miarodajnego źródła informacji w zakresie stanu liczebnego i w konsekwencji również dynamiki mieszanych związków małżeńskich. Przyszłe badania, obejmujące starsze księgi zapowiedzi (od 1814 r.) i protokołów przedślubnych oraz zachowane metryki ślubów pozwolą z pewnością na ustalenie faktycznych rozmiarów zjawiska małżeństw mieszanych oraz warunków i okoliczności kojarzenia się ukraińsko-polskich małżeństw egzogamicznych w środowisku przemyskim.

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Państwowe w Przemyśle, zespół nr 148: *Parafia Greckokatolicka w Przemyśle*, rps 221, *Protokoły przedślubne z lat 1909–1913*; rps 233, *Protocollum bannorum ecclesiasticarum in ecclesia cathedrali ac parochiali Premisliensi rit. grec. ... 1814 a.*; rps 243, *Zapysnyk opowidej [Księga zapowiedzi] 1913–1924*; rps 276–351 (korespondencja w sprawach metrykalnych z lat 1792–1919); rps 350–352 (świadectwa przysyłane do Przemyśla przez parafie obce, z lat 1860–1944); rps 357, *Liber copulatorum gr. cathol. parochiae cathedralis Premisliensis pro Zasanie (1897–1919)*.
- Brzozowski Z., K. Rogalski (oprac.). *Stadtplan von Przemyśl*, skala 1 : 5000. Przemyśl, 1898.
- Dębowska, Maria (oprac.). *Księga zapowiedzi łacińskiej parafii katedralnej w Łucku 1782–1826*. Lublin: Miejska i Powiatowa Biblioteka Publiczna w Kolbuszowej, 2013.
- Leszczyński, Mariusz (oprac.). *Inwentarz ksiąg metrykalnych Archiwum Abpa Eugeniusza Baziaka w Krakowie*. Kraków, 2019. Dostęp kwiecień 2021. inwentarz_ksiag_metrykalnych_-_2019.pdf, 2.

- Lewandowska, Dorota (oprac.) *akta parafii wyznania rzymskokatolickiego z archidiecezji lwowskiej, lata: 1601–1685, 1740–1951*, AGAD, zespol nr 303.
- Wasył, Franciszek (wyd.). „Ormianie w świetle zapowiedzi przedmałżeńskich rodzimej parafii w Kutach, cz. 1: Lata 1860–1914”. *Krakowskie Pismo Kresowe* 8 (2016): 93–267.
- Zatorski, Maxymilian, Franciszek Kasperek (oprac.). *Powszechna księga ustaw cywilnych dla wszystkich krajów dziedzicznych niemieckich Monarchji austryjckiej: z późniejszymi odnośniami ustawami i rozporządzeniami*. Cieszyn: Nakład Karola Malika, 1875.
- Zeiller, Franz (oprac.). *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*. Wien, 1811.

Opracowania

- Budzyński, Zdzisław. *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII w.* T. 1. Przemysł–Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1993.
- Budzyński, Zdzisław, Jolanta Kamińska-Kwak. „An Unknown Census of the Population of Przemysł from mid-1918. Primary Source Analysis”. *Przeszość Demograficzna Polski* 41 (2019): 209–231.
- Budzyński, Zdzisław, Jolanta Kamińska-Kwak. „Mieszczanie rodowici i migranci. Ruch wędrówkowy ludności Przemysła (według spisu mieszkańców z połowy 1918 r.)”. *Galicja. Studia i materiały* 6 (2020): 85–118.
- Dalecki, Maciej. *Przemysł w latach 1918–1939. Przestrzeń. Ludność. Gospodarka*, Przemysł: Archiwum Państwowe w Przemysłu, 1999.
- Dalecki, Maciej. „Rozwój przestrzenny Przemysła w l. 1867–1914”. W: *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej*, red. Zbigniew Beiersdorf, Andrzej Laskowski, 141–152. Jasło: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 2001.
- Duma, Marcin. *Ludność Przemysła w okresie 1918–1939 (w świetle akt metrykalnych)*. Rozprawa doktorska, Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, 2018.
- Foerstner, Franz. *Twierdza Przemysł*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2000.
- Gilewicz, Aleksy. „Twierdza Przemysł w XIX i XX w.: budowa, oblężenie, rola w I wojnie światowej”. *Rocznik Przemyski* 12 (1968): 149–192.
- Idzikowski, Tomasz. *Twierdza Przemysł. Powstanie. Rozwój. Technologie*. Krosno: Arete, 2014.
- Kramarz, Walerian. *Ludność Przemysła w latach 1521–1921*. Przemysł: Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego, 1930.
- Malczewski, Jan. *Przemysł w latach 1772–1914*. Przemysł: Wydawnictwo Carpathia, 2009.
- Rachwał, Piotr. „Rodzina greckokatolicka na ziemiach polskich do II wojny światowej. Stan badań”. W: *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. Piotr Guzowski, Cezary Kukło. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2014.
- Wnęk, Konrad, Lidia A. Zyblikiewicz, Ewa Callahan. *Ludność nowoczesnego Lwowa w l. 1857–1938*. Kraków: Societas Vistulana, 2006.

Polsko-ukraińskie związki mieszane w Przemyślu według greckokatolickich rejestrów zapowiedzi przedślubnych z lat 1913–1924

Streszczenie

W drugiej połowie XIX wieku miasto Przemyśl przeżyło okres rozkwitu (budowa i rozbudowa twierdzy pierścieniowej wraz z zapleczem) połączonego z rozwojem infrastruktury miejskiej i znacznym powiększeniem liczby mieszkańców. Według spisu powszechnego z 1910 roku zaludnienie Przemyśla osiągnęło 54 692 osób (wzrost 55,3% w stosunku do 1890 r.); w tym załoga twierdzy stanowiła 8524 żołnierzy i oficerów (ponad 15%). Po wojnie Przemyśl stał się areną konfliktu ukraińsko-polskiego i ostatecznie utrzymał się w granicach Polski. Pozostał miastem wielonarodowościowym, stolicą powiatu i drugim co do wielkości po Lwowie ośrodkiem miejskim w nowo utworzonym województwie lwowskim. Przedmiotem badań stała się księga zapowiedzi przedślubnych greckokatolickiej parafii katedralnej z lat 1913–1924, obejmująca całe miasto, wraz z osiedlami i osadami podmiejskimi. Zawiera ona 1296 rejestrów przedślubnych identyfikujących pary narzeczonych, które przygotowywały się do przyjęcia sakramentu małżeństwa, większość w przemyskiej cerkwi katedralnej, a część związków mieszanych w kościołach łacińskich. Badania statystyczne pozwoliły ustalić dynamikę wzrostu rejestracji par narzeczonych – od przeciętnie 140 przed wybuchem wojny do 40 podczas oblężenia twierdzy (1915) i 90–130 w latach 1916–1918 oraz 140 w okresie powojennym. Większość osób (od 60–80%, w zależności od okresu) tworzących pary narzeczonych pochodziła spoza Przemyśla, stanowiąc element rzeszy migrantów ruskich, którzy w okresie autonomicznym wartkim strumieniem zasilali miasto nad Sanem. W momencie rejestracji większość z nich osiadała już w mieście, choć niektórzy zamieszkali tu tylko tymczasowo. W zakresie stanu cywilnego w okresie pokoju ok. 3/4 par narzeczonych stanowiły związki pierwsze, podczas wojny znacznie wzrosła liczba związków wtórnych, które liczone razem (oboje owdowiali, jedno stanu wolnego) stanowiły aż 38,1%. Przeciętny wiek narzeczonych przemyskich przed wojną (31,3 M i 27,6 K) nie odbiegał od wieku nowożeńców we Lwowie (30,4 M i 27,8 K); podczas wojny był w Przemyślu okresowo znacznie wyższy (41,6 M i 35,3 K; 1915), nieco wyższy był tu także w latach powojennych. Księga zapowiedzi pozwala dodatkowo rozdzielić dwie kategorie par narzeczonych i ustalić, że przeciętny wiek związków pierwszych był o 3–4 lata niższy już w 1914 roku (27,6–24,3) i utrzymywał się na zbliżonym poziomie przez kolejne lata. Analiza statusu społeczno-zawodowego osób tworzących pary narzeczonych ujawniła funkcjonowanie tradycyjnego w większości modelu przyszej rodziny, pozostającej na utrzymaniu męża; stan taki pogłębiła jeszcze wojna, która wyeliminowała z lokalnego rynku pracy niemal cały sektor ukraińskiej służby domowej i część pracowników usługowych. Badane źródło pozwoliło na ustalenie, że wśród par narzeczonych aż połowę stanowiły związki egzogamiczne (mieszane obrządkowo); wiadomo, że stanowili oni 35,5% poślubionych w cerkwi katedralnej w latach 1919–1924.

Polish-Ukrainian Mixed Relationships in Przemyśl in the Breakthrough of Eras According to the Greek Catholic Registers of Premarital Announcements from the Years 1913–1924

Summary

The second half of the XIX century was an age of development for Przemyśl (the construction and the expansion of the stronghold) linked with the improvements to infrastructure and growth of the population size. According to the Census of 1910 the population size reached 54,692 persons (an increase of 55.3% in relation to 1890); the staff of the keep counted 8,524 soldiers and officers (above 15%). After the Great War Przemyśl became an arena of Polish-Ukrainian conflict and in the end stayed in Polish hands. It remained a multicultural city, the capitol of the district and the second biggest metropolis (after Lwów) in the newly created voivodeship. The subject of the research is the book of premarital announcements from Greek Catholic parishes in the years 1913–1924 from the entire city, including neighbouring districts and villages. It contains 1,296 registers of pairs preparing for marriage, mostly in the Przemyśl cathedral church of the mentioned denomination and some of mixed relations, who took part in the sacrament in Roman Catholic temples. The statistics help to understand the dynamism of growth of registered marriages from average 140 before the war, to 40 during the siege of the stronghold (1915), 90–130 in the years 1916–1918 and 140 in the aftermath of the conflict. The majority of the pairs (60–80%) were not part of the established urban community – mostly Ruthenian migrants, who flocked to the city during the era of autonomy. Most were already citizens during the registration, but some settled there only temporarily. During the time of peace 3/4 of the marriages were first time betrothed; during the war the amount of secondary relations (both widows, one of free status) increased rapidly to 38.1%. The age of the fiancées before the war was fairly standard in comparison to Lwów (31.3 M and 27.6 W to 30.4 M and 27.8 W), but during the it was quite high (41.6 M and 35.3 W); it was little above average also after the end of the conflict. According to the registers, the age of the firsttime relationships was lower about 3–4 years in 1914 (27.6–24.3) and stayed at a similar level for the couple next years. Analysis of social and professional status revealed that the traditional model of the family was dominant, in which the family was dependent on the work of the male; this state grew even stronger during the war, which eliminated the majority of the female household service group and part of the service sector from the job market. The source helped establish the notion that half of the pre-marriage relations were exogemic (mixed denominations); this type of marriages constituted 35.5 betrothed in the Greek Catholic cathedral.